
Helyes Gábor A NAGYVÁROSRÓL

Bevezetés

Oka van annak, hogy valaki hova és mikor születik meg. Maga az időpillanat és a helyszín nagyban befolyásolja az egész életútját, azt, hogy miféle hatásokkal, eseményekkel fog élete során szembetalálkozni. Ezeket, különösen a negatív hatásokat hajlamosak vagyunk önmagunkon kívül eső okokból eredeztetni, és a sors "csapásaiként" felfogni. A jó dolgokat viszont gyakran maguktól értetődőnek tekintjük, fel sem vetve, hogy vajon megérdemeljük-e azokat. Mindennek saját teremtettségi állapotunk az oka, az a tény, hogy az időnek egy rendkívül szűk szelete fölött van áttekintésünk, miközben a múlt és a jövő tényleges valóságától el vagyunk zárva. A múltat és a jövőt olyan szinten hordozzuk önmagunkban, melyhez tudatunk képtelen hozzáférni. Ez a terület az ember valódi belső világa. Minden egyéb a külső világ része. Nem csupán a fizikai testen kívüli környezet, vagy maga a fizikai test, hanem a lelki működések gondolatként, érzésként vagy akaratként felmerülő megnyilvánulásai is külső területek: okozatok, és nem okok. Az ember lénye tehát kettős: belső és külső emberből áll. A külső embert érő hatásokban tükröződik mindaz a jelenben, amit a belső ember mint múltat és jövőt hordoz önmagában. Az eseményekben e két utóbbi keveredik. Akkor követ el hibát az ember, amikor a múlt hibáit a jövő rovására akarja megoldani. Ilyenkor a múltból közvetlenül a jövőbe lép, átugorva a jelent. A külső világban nemcsak a tényleges múlt és jövő nyilvánulhat meg, hanem ezek démonná torzult változatai is. E démonok csak a külső emberhez férnek hozzá, ha ez sikerül, a démonok valósággá válnak, és kiszorítják a jelen erőit az adott területről. A jelenlét elvesztése mulasztást eredményez, amitől űr keletkezik. Ebbe a feladott térbe nyomul be a démon. Ettől kezdve a folyamat más irányba halad, mintegy elterelve a figyelmet az eredeti történetről. Ám ez a belsőben állandóan formálódó lehetőség képében tovább alakul, és ennek előbb vagy utóbb a külső ember is tudatára ébred. Egy ismételt megszerzett jelenléttudat révén elűzheti a démont, és az igazi történetet újra megjelenítheti. Amennyiben ezt elmulasztja, a démon fogja őt sorscsapásaival tanítani. A tragédia akkor következik be, amikor az ember a múlt démona elől a jövőbe, a jövő démona elől a múltba menekül. Bizonyos mértékig elűzheti a démont, és igazi történetet jeleníthet meg. felismeri a gondokat, de a "megoldás" még nagyobb bajt okoz. Mindez abból ered, hogy nem mer szembenézni önmagával, vagyis

saját mulasztásaival. Ezért a mai ember élete folyamatos menekülés. Ezt a folyamatot kívánjuk bemutatni a modern nagyváros és környezetének viszonyában, ahol mindez átfogóan jelentkezik.

A történeti város

A modern nagyváros megértéséhez először azt a formát kell megismernünk, amiből létrejött; a történeti várost. A történeti városok eredete a múlt homályába vész. A materialista megközelítés szerint a mennyiségi változások idővel minőségi változásokat eredményeztek - azaz az első települések holmi kezdetleges falvak voltak, melyek aztán várossá nőttek ki magukat. E nézet téves mivoltát éppen korunk adminisztratív várossá nyilvánított nagyközségei példázzák. Nézetünk szerint a folyamat éppen ellenkező irányú volt. A történelmi kor hajnalán az emberek egymástól nagy távolságokra elhelyezkedő városokban éltek, melyeket az alig átjárható természet választott el egymástól. (Ezekhez némileg hasonló képet mutatnak ma egyes erődöszerű sivatagi városok.) A természet egészen más arcot mutatott, mint ma. Vad és ellenséges erői könnyen elpusztíthatták volna az embereket, ha egymástól szétszórta próbálnak meg boldogulni. Az embereknek ezért összetett védelemre volt szükségük. Az egyént a ruhája védte, a családot a ház, a közösséget pedig a város. A fizikai hatások képében valójában olyan erők támadták az embert, melyek az őstönök világából származtak, és le kívánták húzni őt a maguk ember alatti szintjére. Így a ruházat, a ház és a város a fizikain túl szellemi védelmet is jelentett számukra.

Ebben az időben még az ember alatti és feletti hatalmak, s a látható világban a formákat létrehozó erők is fizikailag érzékelhetők voltak; az ember érzékelése ugyanis a mainál sokkalta átfogóbb, belső jellegű volt, és gondolkodásában jóval kevésbé támaszkodott érzékszerveire

Idővel a városokból indult ki a természet megszelídítése. Falvak hálózata jött létre, és a természet fokozatosan tájjá alakult. Mára nagyon kevés olyan terület maradt Európában, ami eredeti értelemben természeti környezetnek tekinthető. A természet megszelídítésével párhuzamosan az ember érzékelése átfogó jellegű belső érzékből mindinkább helyi jellegű külső érzékké alakult át. Éppen ez az eltolódás segítette hozzá, hogy kimerészkedjen a természetbe. Egyre kevésbé látta az érzéken túli lényeket, kik korábban elriasztották. Erről a korról ma a mítoszok, mondák, népmesék adhatnak hiteles képet.

Egy nép, egy város eredete éppoly mítikus, mint az egyén számára a saját születése. Így ekkor még a kollektív eredetre vonatkozó ismeret szolgált magyarázatul az egyén eredetére is. Ma az egyén érzi, hogy

személyisége van, és ebben különbözik a szüleitől. Az első városok idején az ember nem mindig tudta megkülönböztetni magát az elődeitől, mivel sorsát azok egyenes folytatójaként élte meg. Ezáltal személyes élete részeként fogott fel olyan eseményeket, amik évszázadokkal korábban játszódtak le. Ily módon a kollektív eredetre vonatkozó ismeret lényegében magyarázatul szolgált az egyéni eredetre is. A faj, a vérségi kötelék volt a meghatározó a sors szempontjából, nem az egyéniség. A városban ezért a házak nagyon hasonlítottak egymásra, az újakat pontosan a régiak mintájára építették.

Amikor elmúlt egy kor, azaz eltűnt egy faj, vele tűntek a városok is. Bár fizikailag eltűntek, a természet mégsem tért vissza korábbi vadságában, hanem szelidebb formákat mutatott. A volt városok, falvak helyén lassan megjelent valami, amit a hely szellemének nevezhetünk. Ez a szellem az ásvány-, növény- és állatvilág megjelenésében egyaránt hordozta az egykor ott éltek hatását. Így rakódtak egymásra a táj közvetítésével az egyes korszakok. A régi városok helyén újak épültek a hely szellemének megfelelően.

Ám történt itt még egy fontos mozzanat, ami nélkül nem jöhetett létre város, csak falu. Lényegbe vágó rámutatnunk: *egy várost alapítani kell!* A mai európai városokat nagyjából ezer éve alapították. Az utolsó nagy városalapítási korszak tehát a korai középkorra, azaz a szentté avatott nagy királyok korára esett. Ebben a korban a király már nem jelentette ugyan Isten földi megtestesülését - amint az korábban, például a fáraók esetében még így volt - ám olyan világi személynek számított, aki hatalmát közvetlenül a szellemi világból kapta. Az alapítás mindig áldozathozatal, melynek révén kölcsönhatásba kerül a földi és az égi világ. A király földi hatalmát áldozta fel az égiek kedvéért, s ezzel megidézte azt, amit a város lelkeként érzékelhetünk. Egy magas fejlettségű szellemi lény áldozza fel önmagát a város múlandó formájáért, mintegy egyéni arcot adva neki a települések sorában. Ez az egyéni jelleg aztán lépésről lépésre kibontakozva eredményezte a városi polgár öntudatát, melyben a faji hovatartozásnál fontosabbá vált az egyéniség kérdése. Ez az eredendően szellemi fejlődés a földi hatalom tudatos önkorlátozása mellett volt csak lehetséges - ezért a városok bizonyos kiváltságokat kaptak, amint azt nevük is mutatta: "szabad királyi város".

Az alapítás tehát megidézett egy lényt, aki a földre érkezve konkrét formát öltött a város képében. A város fizikai valója ezáltal nem véletlenszerűen alakult ki, hanem e lény magasabb tulajdonságainak megtestesüléseként. Ezért a történeti városok valójában élő organizmusok, *városlények* voltak. Kívülről közelítve bármely élőlényt, az első, ami szembetűnik, az az élőlény formája. Ez a forma sajátosan jellemző

rá. A lény a formán belül él, a világ a formán kívül. A középkori városfalak világosan megadták a város térbeli kiterjedését, a városi élet a falakon belül zajlott. Vagyis a falak nem egyszerűen a városlakókat védték a kölső támadásokkal szemben, hanem a formát lehatárolva az egész organizmust. Belátható, hogy a formának csak az élő organizmusok esetén van kulcs szerepe; egy élettelen ásványi struktúra a forma módosulásával nem veszíti el ásványi jellegét. A későbbiekben látni fogjuk, milyen drámai változásokat eredményezett a város túllépése a városfalakon.

A városlény a pontosan körülhatárolt formán belül állandó mozgásban volt, és az évszázadok során jórészt teljesen megújult. Az újabb épületeket szerves módon tudta magába felvenni, mivel a hagyományos építésmód közös alapul szolgált a változó stílusoknak. A városlény áthatotta a szerkezeteket. A legjellemzőbb városias beépítési mód nem véletlenül volt a zárt sorú beépítés. A gazdaságos területfelhasználáson túl ily módon összeértek a régi és az új épületszerkezetek, és közösen alkották, a városlény testének szilárd elemét. Ennyiben egy városi ház egy magasabb rend részeként védte lakóit. Átjárta a város egész története, alaphangulata.

Ez a hangulat még inkább kitapintható volt a házakból az utcákra kilépve. Az utcák és terek karakterében nyilvánult meg legtisztábban a városlény egyénisége. Voltak kereskedővárosok, egyetemi városok, mezővárosok, stb. - mindnek más volt a levegője, másra inspirálta polgárait. A legtöbb városnak volt egy jól meghatározható központja, a városi főtér. Ez helyenként terek láncolatát jelentette, kereskedelmi, egyházi és igazgatási alközpontokkal. Az alárendeltebb részekben is, ahol erre csak mód nyílt, szívesebben alkottak tereket, mint utcákat. Általános értelemben a városi tér inkább statikus jellegű, míg a városi utca irányultságánál fogva inkább dinamikus. A középkori városban a terek sokszor szinte egymásból nyíltak, hasonlóan a hagyományos alaprajzi rendszerekhez. Ezáltal kevés "közlekedőfolyosó" felhasználásával a külsőben is változatos "szobák" jöttek létre. A terek így csillapították a városi mozgásokat. A városlény tehát egy belső egyensúly révén tudta megőrizni évszázadokon át magát, és a mindenkori igényekhez alkalmazkodva képes volt egész tér- és utcahálózatát átformálni anélkül, hogy a befoglaló formán túllépett volna.

A XIX. századi városfejlődés

Mindaz, ami a XIX. században lejátszódott, leginkább egy új fokozatos kifejlesztésére emlékeztet. Az új teste az egész teremtet világ volt, beleértve az ember által addig létrehozott "második természet" is, a nyilvánvaló pedig az emberek gondolatai, érzései és

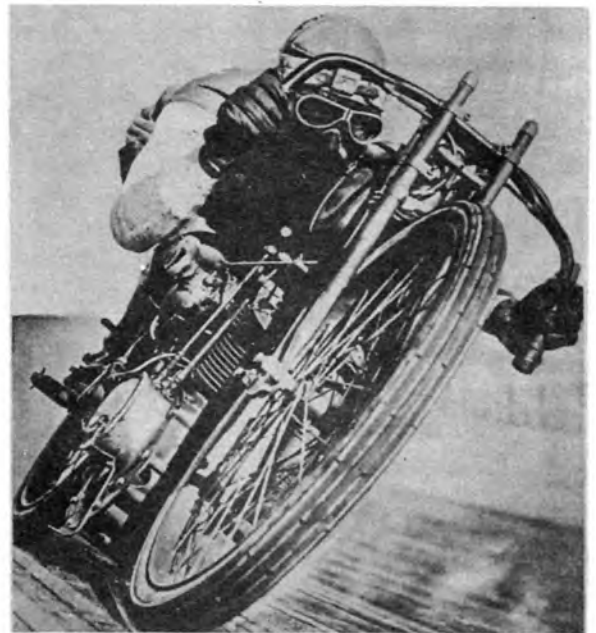
akarati impulzusai összeségeként fogható fel. Az újat felhúzó kéz a Múlt, az ellentartó pedig a Jövő volt.

Mielőtt ezt a képet részletesebben elemeznénk, azt kell megértenünk, hogy mi eredményezte az új kifeszülését, azaz az egyre mélyülő szakadékot múlt és jövő között. Ezt az állapotot a természettudományos gondolkodás több évszázados fejlődése előzte meg. Ennek lépcsőfokait, részleteit most nem tárgyalva inkább azt a tudati változást szeretnénk kiemelni, ami ennek hatására az emberiség egészében, kollektív értelemben lezajlott. A középkorban az ember tudata döntően befelé forduló volt. Minden cselekedete a belső világából eredt, önmagától képtelen volt a külső világban orientálódni. Mindenre, amit a külsőben a létfenntartás érdekében tennie kellett, megtanították. A tanítók az egyház soraiból kerültek ki, tőlük származott minden praktikus gondolat, a gyermekneveléstől a házépítésig. Az embereknek életük minden pillanatában megmondták, hogy mit kell tenniük, mi az, ami helyes, mi az, ami helytelen. Az egyház nem kitalálója, hanem közvetítője volt a Tudásnak, és csak a legszükségesebb mértékben szolgáltatotta ki a titkokat. Hasonlóan viselkedett a gyermekét féltő szülőhöz, aki látva gyermeke éretlenségét, igyekszik őt megóvni a felnövés veszélyeitől.

Az egyház lelkek feletti hatalma csaknem teljes volt a XV. század közepéig, amikor hirtelen több irányból hasítottak bele a világba a jövő impulzusai. Kopernikusz, Kolumbusz, Galilei és társaik voltak az első nagy Megfigyelők. A legjobbak hatalmas szellemi erőfeszítés árán kitörtek a belső világából, és lassan elkezdtek önállóan tájékozódni a külső világban. A külső világ kutatásának eredménye a természettudomány. Ahhoz, hogy kifelé képes legyen figyelni az ember, fokozatosan el kellett hogy halványuljon a belsőről szóló kép. A folyamat egy másik szinten lejátszódva sokban emlékeztet arra az évezredekkel korábbi történetre, amikor az emberek először merészkedtek ki a városokból, majd megkezdték a természet megszelídítését. Egy dologban mégis óriási volt a különbség: a városok sohasem veszítették el jelentőségüket, ugyanakkor a tudat átfordulása a külső felé a belső impulzusok degradálódásához vezetett. Az ember a megfigyelés során csak az érzékszerveire, és az ezekre alapuló gondolkodására támaszkodhatott, ugyanakkor magát a gondolkodási folyamatot már nem tudta megfigyelni. Éppen ezért nem érzékelhette világosan, hogy maguk a gondolatok honnan is erednek. Öntudata a külvilágon gyulladt fel, így a gondolatait is onnan vélte származni. Az ész mindenhatóságába vetett hit párosult azzal a szemlélettel, hogy csak az reális, ami érzékileg felfogható.

A természettudományok előretörése nagy változásokat hozott a termelőeszközök vonatkozásában. Megjelentek az első gépek. A belőlük származó, ko-

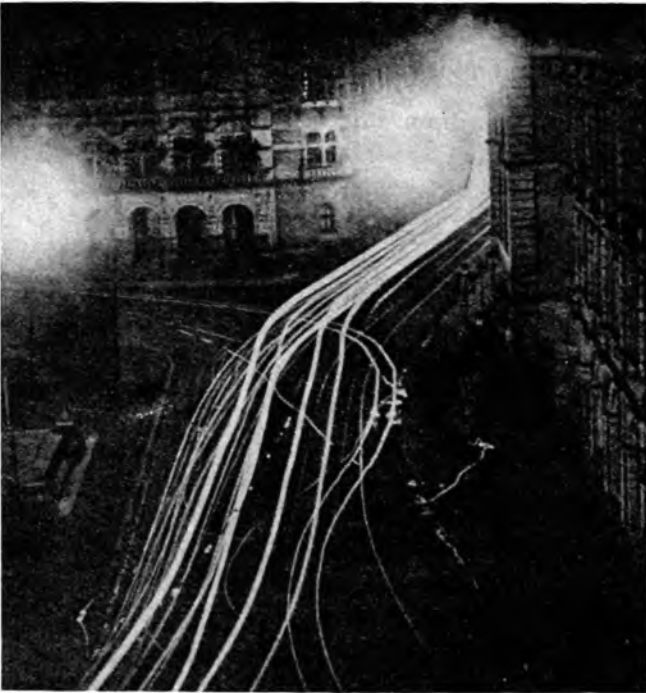
rábban soha nem látott arányú hasznot elsősorban az a társadalmi réteg tudhatta magáénak, akit nem kötöttek a múlt szálai túl nagy erővel, ugyanakkor rendelkezett a szükséges tőkével: a polgárság. A XIX. századi polgár egész élete múlt és jövő kettőssége. A hagyomány szellemében élt, vallásosan nevelkedett, igyekezett az arisztokraták példáját követni, ugyanakkor egzisztenciája a modern iparon és kereskedelemre alapult, egy materialista világszemlélet eredményeként. Modern ipar és kereskedelem elképzelhetetlen volt korszerű közlekedési hálózat nélkül, aminek révén lehetségessé vált a termelőerők koncentrációja. Azok a városok, amelyek eleve a kereskedelmi útvonalak csomópontjaiban voltak, s így már korábban is fontos szerepet játszottak, hirtelen növekedni kezdtek.

(Foto: ATLANTIC)

A meghatározó városformáló réteg magától értendően a polgárság volt. Az a kettősség, amit életmódjában, illetve jövedelmeinek forrásaiban hordozott, tisztán leolvasható volt a leendő nagyvárosok korabeli arculatáról. A XIX. század második felére már hatalmas tőke halmozódott fel a polgárság kezében, így lehetősége nyílt annak egy részét épületekben lekötöni. A polgárság múlthoz való kötődése abban a környezetben nyilvánult meg tisztán, ahol élt. A polgári otthon, a historizáló bérpalota, az új idők középületei megjelenésükben mind az elmúlt korokat idézték. Idézték, ám kapcsolatuk a múlttal csak látszólag volt szerves. A történeti város körül gyűrű alakban fejlődött ki az eklektikus sáv. A házak még a hagyományos építőmesterség szabályai szerint épültek, egymáshoz zártan kapcsolódva, a városszerkezetben mégis döntő változás állt be. A történeti városban - amit áthatott a városlény szelleme - a leg-

magasabb rendű városalkotó elem a városi főtér volt. Ebben testesült meg legtisztábban a városlény, ez volt a város szíve. Az eklektikus városgyűrű nem képezhetett igazi tereket, csak közúti csomópontokat. Ezeket igyekezett a lehető legszebben kialakítva idézni az igazi tereket. Ám ezek a csomópontok csak addig hatottak reálisnak, amíg létrehozójuk, a mozgás, egy látszatélelet lehelt beléjük - vagyis nappal. Éjszaka már a mozgás démonai vették át a terepet. Ennek igazolására álljon itt egy rövid idézet Csáth Géza egyik novellájából, mely leírja egy ilyen hely egy napját. (A Kálvin téren - 1908):

(Foto: Grünewald)

...Késő éjszaka, jóval éjfél után, amikor már csendes minden, a Kálvin tér, mint egy fülledt barlang ásít az éjszakai fénytelen égbolt félelmétől megzavarodva. A hazatérőnek tanácsos sietni. Ilyenkor a kút mellett elhaladva esetleg úgy hallani, hogy valaki a nevünkön szólít. Egyszer hátra lehel nézni, hogy: ki az? Senki. És nem többet, de futni ám hazáig. Mert a sok elhalt, elpusztult, sárba taposott, elvénuült erő, amelyet az emberek, a siető, dolgozó emberek, leányok és fiúk itt elhullattak, a kövek hasadékaik közül, a sínek nyílásai közül kibukkan, összesűrűsödik, és áldozatokra les...

Ettől a kortól kezdve a városlakók félni kezdtek az éjszakától, ami felett az érzékekre alapozott nappali tudatnak nem volt hatalma. Igazából ezért volt szükség a közvilágítás bevezetésére. Ha nincs világosság, nem lehet közlekedni, márpedig a modern nagyvárosba a közlekedés vitte bele az életet.

Az eklektikus városgyűrű tehát már csak alkotórészeiben tudott a városlényhez kötődni, köztes tereiben "külső segítségre" szorult a mozgás erőinek képében. Itt tehát a múlt és jövő keverten jelenik meg.

Ám ha tovább távolodunk a városközponttól, akkor hamarosan elérjük azokat a területeket, ahol már egyértelműen a jövő az úr. A gépek, a gyárak vidéke ez. A gépeknek nincs tényleges kapcsolatuk a múlttal, a hagyománnyal. Üzemeltetésük elképzelhetetlen lett volna a hagyományokhoz kötődő munkásokkal. Ezért nagy tömegeket kellett kiszakítani az évszázados paraszti életmódból, akik immár a múlttól elvágyva alkalmasak voltak erre a szerepre. Számukra a polgárság semmit sem tudott közvetíteni abból a hagyományos kultúrából, amelyet hordozott, de amelyben már maga sem hitt. Ezért a proletárok tudatában úr keletkezett, amibe teljes erővel be tudott hatolni a jövő - tisztán materialista alapú szociális ideológiák képében. A XIX. század második felében az ilyen ideológiák még nem tudtak akadálytalanul megnyilvánulni az épített környezetben, mivel a hagyományos világ - még ha csupán külsődlegesen is - még mindig létezett. Az emberek öntudatlanul is érezték, hogy a múlt napjai meg vannak számlálva. Ez magyarázza azt a példátlan igyekezetet, hogy a rendelkezésre álló néhány évtized alatt felépítsék a modern nagyvárosokat a múlt elemeiből. A XIX. századi új pattanásig feszült.

A most következők megértéséhez külön kell választanunk két dolgot, ami valójában egyazon érme két oldala: a XIX. századi polgár nappali és éjszakai tudatállapotát. A nappali tudatban ekkorra a belső ember helyét már teljesen a külső vette át, ezáltal az ember elvesztette jelenléttudatát. Helyébe a jövő, a fejlődés tudata lépett. Nappal a polgár a Tudomány embere lett. Éjszakai álmában ősi emlékek törtek fel benne, melyek addig tudata mélyén nyugodtak. Ilyenkor a jelen helyébe a múlt, az emlékezés lépett. Éjszaka a polgár a Művészet embere lett.

A jelenben a múlt és a jövő démonai, mozgásként testesülnek meg, mint távolodás és közeledés. Így az új egy másik képpé alakul át: a kifutópályán felszálláshoz készülődő, fokozatosan gyorsító repülőgép képévé. Vagyis a térbeli világ hátrafelé száguldván távolodni, az ég, vagyis az időbeli világ pedig egyre közeledni látszik. Ez a néhány felfokozott pillanat jelent meg a szecesszió művészetében. A szecesszió lényege a mozgás, az áramló formák, vonalak megjelenése a térben. Mindig a térben, a hagyományos térre alapozott világban. Ezért ez a kor az épületszerkezetek vonatkozásában még mindig az évezredek tudására támaszkodik, miközben a felületek, a formák mintha a hagyományos formák megolvadása, átkristályosodása révén keletkeznének. Ugyanekkor e formákat olyan ősi minták, jelek borítják, amelyek jóval a görög-római kultúra előttről származnak. Álom és valóság egymásba fonódik a művészi formába öntött mérnöki létesítményekben.

Javítják a világ legnagyobb óráját - Jersey City (Foto: Zeitbilder)

A szecesszió az elszakadás előtti utolsó pillanat volt. Egy szempillantással később a repülőgép kerekei elemelkedtek a földtől, és a gép egy új közegbe került. A felszállás pillanata 1917 volt, amikor az emberiség a hagyományos térbeli világból kollektív értelemben átlépett az Időbe, és ezzel nagykorúvá vált. Azok a szellemi hierarchiák, amik a hagyományos világ képében útján ezidáig kísérték és védtek, ettől kezdve saját kezébe adták a sorsát. 1917-ben új nagyhatalmak váltak meghatározóvá a világfejlődésben, és velük a városfejlődésnek is egy új korszaka kezdődött.

A modern nagyváros

A történeti városok születésekor láttuk, hogy a városalapítás lényegében áldozat. A modern nagyváros létrejötte szintén egy áldozatot kívánt - a városlény feláldozását. Az áldozat formája kétféle lehetett, végső soron azonos végeredménnyel. Az európai nagyvárosok esetében fizikailag meg kellett ölni a városlényeket. Budapesten ez szinte szertartásos pontossággal zajlott le. Az Erzsébet híd megépítésekor a leendő nagyváros legfontosabb főútját pontosan a városlény szívében, a főtéren és a városházán vezették keresztül, egyszerre megsemmisítve így mindkettőt. Ez a nagyformátumú tett méltó volt a kor városalapítóihoz, visszavonhatatlanná téve egy kor lezárulását. Más európai nagyvárosok esetén ilyen radikális szembenézés a jövővel csak ritkán fordult elő. Ehelyett "hagyománytisztelőből" látszólag megkímélték a történeti városmagokat, ugyanakkor a városlényeket így vagy úgy mégiscsak feláldozták.

Az amerikai nagyvárosok egészen sajátos módon születtek meg. Amikor arról beszéltünk, hogy a századfordulón az emberiség kollektív értelemben átlépett a térből az időbe, nem arról volt szó, hogy a tér megszűnt létezni. Létezett továbbra is, de ezután az időnek, a mozgásnak lett alárendelve. Amik addig térben elkülönülten léteztek, ettől kezdve képesek voltak az időben összekapcsolódni. Megjelentek a távközlési és a korszerű közlekedési eszközök, révükön pedig lépésről lépésre kialakult a modern világ-gazdaság. Ezután a folyamatok lényegében az időben játszódtak le, a térbeli történések csak ezek vetületei voltak. A repülőgép-hasonlatnál maradván: a gép a levegőben száll, ugyanakkor árnyéka rávetülhet a földfelszín tárgyaira. Ily módon vált lehetségessé, hogy az a történet, ami Európában játszódott le az idő síkján, térbeli módon Amerikában jelent meg. Bizonyos városlények úgy haltak meg, hogy mégsem tudtak eltűnni a világból. Ettől kezdve démonikus formában léteztek tovább. Ezek a formák mindenáron meg kívántak testesülni a térben, de ez az eredeti városlény helyén már nem volt lehetséges. Így születtek az amerikai nagyvárosok. Jellemző módon sokuk nevében szerepelt az eredeti városlény neve, gyakran az "új" előtaggal.

Teniszezők

Akár az európai, akár az amerikai nagyvárosok kifejlődését tekintjük, a fejlődés lényegi meghatározója mindkét esetben a mozgás volt. Csak a dinamika mértékében volt a különbség. *A történeti városok szinte kifordultak.* Mindaz, ami korábban belső volt, most külsővé vált, aminek lehatárolt alakja volt, az elvesztette korlátait. A dinamika a városok esetén a kifelé való terjeszkedést jelentette. Településformáló erővé vált a mozgás, az egyre intenzívebb forgalom. A város ebben az időben nem gyűrűszerűen fejlődött, hanem a kivezető utak mentén sugárirányban. Felülről nézve az egész leginkább egy robbanáshoz hasonlított. Pedig ekkor, a harmincas évek végén még csak ártatlan csecsemőkorát élte a városlény démonikus utóda: a *városszörny*.

A városszörny

A modern nagyvárosban néhány évtized alatt rendkívül felgyorsult az élet. Mégis volt egy jelentős különbség a harmincas évek tipikus városlakója és az ezredforduló emberei között. Abban a korban az emberek szívesen laktak a városban, a dinamikát mint feltétlen jót tekintették. Örömmel üdvözölték a technikai újításokat, amelyek szó szerint a jövőből érkeztek. A társadalom motorja, a gazdaság lényegében egyetlen dogmára épült: a szakadatlan fejlődésbe vetett hitre. Ez a jövőben való feltétlen bizalom alapjaiban rendült meg a harmincas évek világgazdasági válságában. Európa és Amerika története ettől kezdve külön utakra kanyarodott, melyek éppen napjainkra látszanak újra összeérni.

Európában a hagyomány létező realitás volt, így a jövőből való kiábrándulás szinte törvényszerűen vezetett a múlt szélsőségesen démonikus megjelenéséhez. A fasiszta, nemzetiszocialista ideológiában a több ezer évvel korábbi, vérségi alapú társadalomszerkezetet ültették át a XIX. századból eredő materialista szemléletű szociális ideológiába. Alapfelfogását tekintve hasonló töről eredt a bolsevik, kommunista felfogás, azzal a különbséggel, hogy társadalomképét a távoli jövőből vitte bele a jelenbe. Az eredmény mindkét esetben azonos volt: a személyes jelenlétet az államapparátus jelenléte váltotta fel. A fasizmus és a bolsevizmus a nagy tömegekre egyaránt az ókor lenyűgöző formáinak felidézésével kívánt hatni - paradox módon a sztálinizmusban a bolsevizmus önmaga ellentétébe csapott át, amikor a cári Oroszország szerves folytatójaként lépett fel. Ez is azt példázza, milyen kevés kell, hogy a jövő démona a múlt démonaként jelenjen meg. Míg a náci építészet időhiány miatt jórészt csak tervek formájában maradt fenn, addig a sztálini kor épületekben, sőt új városokban is ithagyta lenyomatát. Ezek díszletszerű megjelenésükkel az örökkévalóságot igyekeztek megragadni, ám tényleges funkciójuk a "szeretett népvézerek" kiemelése volt a földi halandók sorából. Abban a pillanatban, amint Sztálin halálával megszűnt létük értelme, egyszerűen elhagyta őket a múlt démona. Ma ezek a házak és városok tetszhalott állapotban, látszólag teljesen ártalmatlan módon élnek tovább fizikai életüket. Ami Európában, keleten és nyugaton egyaránt a totalitárius építészet igazi továbbélése volt, az egy látszólag tökéletesen más irányzatban, a nemzetközi modernizmus lakóépületeiben jelent meg. Az inga, melyet a diktatúrák a szélsőséges múltba húztak ki, ekkor a távoli jövőbe lendült. A lakótelepek ott jelentek meg a nagyvárosokban, ahol már évtizedekkel korábban a jövő erői előkészítették a terepet: az eklektikus várost övező gyárvidékeken.

Ezek keletkezésükkor, a XIX. század második felében még a hagyomány szellemében épült, inkább kisvárosias karakterűek voltak, ám szerkezetüket szétszabdalták a különböző üzemek, gyárak. Tehát a hatvanas években a jövő lappangó erői felszabadultak, és minden korábbinál nagyobb pusztítást vittek véghez a könyezetben. A városszörny ekkor kezdte megmutatni az igazi arcát. Minden, amiből a történeti város állt, most önmaga ellentétébe csapott át. A házak szabadon álltak, egymástól olyan nagy távolságra, hogy köztük az utak és a terek csak absztrakt módon léteztek. Viszont ez az absztrakt elvontság nagyon is valóságos volt - a városszörny kitapintható lelkülete. A házak lényegüket tekintve elszakadtak a földtől, a földszinteken szó szerint nem volt semmi. Semmi olyan, amitől kapcsolat jött volna létre a környezettel. Igaz, hogy "környezet" se volt. Mindenfajta közösségi funkciót a lehetséges minimumra redukáltak, és ezt is koncentráltan helyezték el. Mindez logikus következménye volt annak a száz évvel korábbi pillanatnak, amikor a materializmus kiiktatta a belső embert, és helyébe a tiszta ésszel megragadható külső embert állította. Mindaz a tartalom, ami a lakótelepből hiányzik, irracionális. Az emberek öntudatlanul is megéreztek, hogy a város egy szörnyeteggé vált, így aki tehetett, kiutat keresett belőle. Ez a menekülés nem pusztán fizikai természetű volt - valójában az állam elől menekültek az egyének. Magánérv építkezések tömege indult meg a még rendelkezésre álló szabad területeken. Budapest esetében ez a budai hegyvidéket, illetve az agglomerációs gyűrűt jelentette. Ezeknek a településformáknak a létrejöttével az európai nagyvárosok a nyolcvanas évekre sok tekintetben az amerikai nagyvárosok problémáival találták szembe magukat, ezért megértésüket célszerű az amerikai településfejlődéssel összekapcsolnunk.

Amerikában egységes hagyományról a lakosság heterogén összetétele miatt nehéz lenne beszélni. Itt a jövő erői váltak a társadalomban meghatározóvá. Ezért a harmincas évek válsága után a "New Deal", a jövőbe vetett újbóli feltétlen hit tűnt a kilábalás egyetlen útjának. A második világháborúból győztesen kikerülve igazolódni látszott ez a politika. Elméletek születtek az iparosított társadalmak elkerülhetetlen válságciklusairól, melyek megpróbálták elfogadtatni a legnagyobb tabut, a recessziót. Úgy vélték, hogy a gazdaság stabilitása az általánosan magas fogyasztáson múlik, ezért ösztönözni kell az embereket a lehető legtöbb termék megvásárlására. Amennyiben eléri anyagi lehetőségeik határát, akkor hitelekkel kell ebben őket segíteni. Látunk kell: Amerika lényegében hitelekből épül fel. Mára az USA nemzeti adóssága a legnagyobb a világon. Itt valójában arról van szó, hogy egy hatalmas gazdaság tisztán a jövő tartalékaira, munkájára épült fel, így az őt

működtető tőke mögött nincs fedezet. Ezáltal ennek a társadalomnak nincs is más választása, mint a kényseres fogyasztás révén a jelenből az egyre távolabbi jövőbe menekülni.

A kényseres fogyasztás ténye legtisztábban éppen az amerikai települések szerkezetéből olvasható ki. Mint láttuk, a múlt század második felében született amerikai nagyvárosok már kezdetben démonikus jellegűek voltak. A jövő szélsőséges formában jelentkezett a felhőkarcolók világában. Tehát míg Európában a harmincas években a múlt, addig itt a jövő démonával találkozhatunk. Az emberek hamar átéreztek ezt az erőt, de mivel ellene tenni csak jólétük feladása árán tudtak volna, más módon kerestek megoldást. A természettudományos gondolkodással párhuzamosan már évszázadok óta jelen volt egy idilli múlt képe: Árkádia. Árkádiának semmi köze a tényleges múlthoz, valóban csak egy kép. A XVIII. századtól kezdve kedvelt témája volt a festészetnek, ahol mint ideális állapotot, bizonyos életen túli életként ábrázolták. Ez az árkádiái kép vált fizikai valósággá az amerikai kertvárosokban. A harmincas évektől kezdve államilag támogatott hitelpolitika tette lehetővé a hatalmas területeket elfoglaló családiházak beépítését. Mára az USA lakosságának kétharmada ilyen formában él. Ennek a látszólag nagy vívmánynak a tényleges szerepét csak összefüggéseiben értékelhetjük. A kertvárosok létrejöttével az emberek nagy távolságra kerültek mindattól, ami nem lakásjellegű funkció. A munkahely, a kereskedelem, a kultúra, az egészségügy intézményei ettől kezdve már csak autóval váltak elérhetővé. Két polaritás alakult ki tehát: a nagyváros és a kertváros. A nagyvárosban a jövő élt démonikus módon - a kertvárosban a múlt. Maguk az emberek állandó ingázásra kényszerültek e kettő között anélkül, hogy a jelenben meg tudtak volna kapaszkodni. Az összekötő kapocs, a mozgásban lévő autó ugyanis kívül esik a tényleges téren, és csak saját terét viszi magával. Közlekedéskor a jelenlét helyett a mozgás, vagyis a jövőbeliség válik jelenidejűvé. Így az ember a kertváros és a city között ingázva úgy lendül a múltból a jövőbe, hogy közben kívül kerül a tényleges térbeli világon. Ezt jelenti ugyanis az autópálya. Annak idején megfigyeltük, miként alakul át a városi főtér az eklektikában forgalmi csomóponttá. Azt is láttuk, hogy az ilyen csomópontok csak nappal hatottak valóságosként, éjszaka már előjött az igazi természetük. Az autópálya-csomópontokkal már újabb lépés következett a fikció világába. Ezeket a csomópontokat már nappal sem tekinthetjük tényleges városeelemnek. Teljes mértékben a város felett álló, tisztán időbeli elemek ezek, a mozgások térbeli kivételései. Létrejött tehát egy rendszer, amely minden elemében démonikus. A kertvárosok a múlt idilljeként születtek, ugyanakkor nappal telje-

sen elnéptelenednek, mintha kihaltak volna a lakóik. A cityben napközben óriási a nyüzsgés, ám éjjel kiderül, hogy a házakban senki sem lakik, mindenütt csak irodák és szállodák találhatók.

Önmagában sem a kertváros, sem a city nem lenne feltétlenül pusztító a környezetre nézve. Az igazi veszély a totális fikció világában, az autópályák mentén következik be. Ez a két zóna közti terület a városzörny igazi eleme. Mindaz, amit a város kiszorít magából, idetelepül. Az autópálya-csomópontok mellé épülnek fel a különböző diszkontáruházak, az "áruvárosok", mindenféle "telepek", itt rakódik le az ipari társadalom mocska. Ez a környezet teljesen alkalmatlan állandó emberi tartózkodásra. A különböző szennyezőforrások képében egy másik szinten, de hasonló céllal támadják az embereket bizonyos természetfeletti és -alatti lények, mint sokezer évvel ezelőtt a szelídítetlen természet esetén. Ezeknek az erőknek most az a céljuk, hogy az embert teljes lényével beállítsák egy fiktív világba. Ha ez bekövetkezik, akkor végérvényesen elfelejti a belső embert, és a városlényekhez hasonlóan önmaga démonává válik.

A jelen kérdései

Mivel az európai fejlődés - különösen a Kelet-európai - időben éppen napjainkban tart ott, ahol az amerikai az ötvenes években, ezért látszólag más dolga sincs, mint végigjárni a kitaposott utakat. Erre ösztönzi Kelet-Európát a beáramló nyugati tőke. Egy ilyen magatartás azt jelentené, hogy semmit sem tanultunk az elmúlt évtizedekből, ugyanakkor kritikátlanul átvennénk az amerikai modellt. A pénzhiányra apellálva látszólag más lehetősége nincs ennek a térségnek, mint elfogadni a nyugati tőkét annak minden előnyével és hátrányával. Pedig érdemes lenne közelebbről megnézni, hogy ki hitelez, és kinek! A legnagyobb pénzhiány éppen Amerikában van, de az egész nyugati világban általános a recesszió. Kelet-Európa és Oroszország csupán mint lehetséges piac fontos a Nyugat számára. Nyersanyag és munkaerő szempontjából kívánja felhasználni ezt a térséget. A pénzvilágnak tehát üzleti érdeke fűződik ahhoz, hogy keleten a diktatúrák okozta eszméletvesztés tovább tartson, csak ebbe tud belépni tevőlegesen. A városfejlődés terén ezek a tendenciák leplezetlen módon megnyilvánulnak.

Budapest mai arculatának kialakulását már korábban érintettük. Itt is létrejött a city és a kertváros magyar változata, a Belváros, és a budai hegyvidéki beépítés, valamint az agglomeráció. "Helyi specialitásként" ezek mellett a lakótelepek tömege is a múlt súlyos öröksége. Lényegében egy elem hiányzik - amit sietve igyekszünk pótolni - az agglomerációt bekapcsoló autópálya-gyűrű. Ez az a pont, ahol napja-

ink igazi városfejlődése eldőlt. Ahhoz, hogy valaki világosan lásson ezekben a kérdésekben, a problémákat ketté kell választani. Egyrészt vannak azok a problémák, amik a múltból erednek, másrészt azok, amelyek a jövőből. Ez utóbbiakról szoktunk elfeledkezni, holott létrejöttük éppen jelenlegi magatartásunk függvénye!

Lássuk előbb a múltból eredő problémák lényegét. Az elmúlt évtizedek fejlődése mára hatalmas költségvetési hiányként jelenik meg az önkormányzatoknál. Az általános infrastrukturális elmaradottság természetesen még nagyobb az agglomerációban, ami lényegében magánereős alapon épült fel az elmúlt évtizedek során. Ehhez járul számos környezet-szennyező beruházás beékelődése az agglomeráció és a városmag közé. Az infrastruktúra fejlesztéséhez csak egy módon tűnik előteremthetőnek a tőke - a még meglévő területek értékesítésével.

Itt jelennek meg azok a problémák, amik a jövőből erednek. Az az erő, ami korábban a hatalom, most a pénz révén folyamatosan hat, azt sugallja, hogy a múlt hibáit a jövő rovására korigáljuk. Vagyis adjuk el a jövőt. Így következhet be az, hogy egy lakótelep közepére, ahová annak idején egy tudatos politika csak papíron építette meg az uszodát, most sem uszoda kerül, hanem bevásárlóközpont. A legnagyobb veszélyben a leendő M0-ás körgyűrű csomópontjainak körzete van. Itt reális közelségbe került egy olyan ipari-kereskedelmi sivatag megvalósulása, mely tökéletesen démonikus jellegénél fogva megsokszorozza a városszörny erejét. Az emberek már most is kényszerből közlekednek annyit a városban, ami rengeteg energiát köt le. Láttuk, hogy a

dinamikus elem minden esetben városromboló hatású, ezért elsődleges kérdés a kezelése. Ma az agglomeráció és a város között sok helyütt még mezőgazdasági területek húzódnak. Amennyiben a dinamikus elem teljesen átjárja őket, úgy sorsuk megpecsétlődik. Ahhoz, hogy ezt elkerüljük, a településeknek tudatos önmérsékletet kell gyakorolniuk fejlesztéseikben. A köztes területek sorsa sohasem lehet egy település magánügye. Még elemi szinten sincs kommunikáció az egyes szomszédos önkormányzatok között. Márpedig az önmérséklet csak a másik fél szempontjainak figyelembe vételétől várható. A felmerülő problémákra ugyanis semmiféle előzetes válasz, ideálterv előre nem adható. Ezek szükségszerűen racionális megoldások lennének, azaz a külső embertől származnának. Így esetleg "megoldunk" egy helyzetet, a megoldás azonban még nagyobb problémák forrása volna. Tényleges megoldás csak a belső embertől eredhet. A belső emberből származhat egy jelenlét-tudat, amely megmondja, hogy mit tegyünk egy adott helyzetben. Ez a jelenlét azonban a városfejlesztés esetén mindig a többi emberhez való viszonyban ölt testet, ezért érezzük kulcskérdésnek a kommunikációt, az együtt gondolkodást. Csak ezen az úton van esély szemébe nézni a jövő és a múlt démonainak, Ahrimánnak és Lucifernek.

(1993. július hónapban)

(Az első három illusztráció Moholy-Nagy László: Festészet, fényképezés, film című könyvéből való - Bauhausbücher 8. - Corvina Kiadó 1978.)

Paul Virilio TISZTA HÁBORÚ

A városépítésről való gondolkodásnak két nagy iskolája van: az első szerint a város kikristályosodásának, a városban való megtelepülésnek a kereskedő hajlam az oka, a kisebbségben lévő másik felfogás szerint - melyet Philip Toynbee is képvisel - a kiváltó ok a háború, a kereskedelem csak azután jön. Nyilvánvaló, hogy én a kisebbséghez tartozom, amely azt állítja, hogy a város a háború eredménye, legalábbis a háborúra való készülődésé.

Úgy érted, hogy a város nem a tulajdonképpeni háború eredménye?

Természetesen milliók haltak erőszakos halált a neolitikus kortól kezdve a városállam háborújáig; ezeket az eseteket

azonban a régiek csak "zavargások"-nak (*tumultus*) titulálták, nem voltak egyebek, mint pusztítások, olyan állapotok, melyek még nem érték el a háború szintjét. Sőt, egyetértel Pierre Clastres-ral, aki azt mondja, hogy éppen a törzsek, vagy ha úgy tetszik, a gerillák "zavargása" volt az, ami akadályozta az állam kialakulását. Mikor az állam létrejött, a háborút szervezetté fejlesztette, területi gazdasággá, a tőkésítés, a technológia gazdaságává. Mindez magával hozta az erődített várost, és a hajtógépekkel folytatott háborút. (A katapultra és a többi furcsa szerkezetre gondolok, amelyek a mai ágyú megfelelői.)

Tehát nem a gazdaság az átfogóbb jelenség, hanem a háború?

Nevezük hadieszköz-mozgatásnak, vagy más szóval *logisztikának*. A logisztika a háborús gazdaság kezdete, ami aztán egyszerűen gazdasággá változik, és végül teljesen átveszi a politikai gazdaság szerepét.